

DĚLBA PRÁCE V RODINĚ – DOMÁCI HOSPODAŘENÍ

Kdybychom se pokusili uspořádat jednotlivé sociální procesy a vzorce sociálně strukturované interakce podle významu pro každodenní život jedince — nesociologa, dělba práce v rodině a domácí hospodaření silami a prostředky by se jistě vyskytly mezi těmi, jež budou laikem jmenovány na prvních místech. Pohled na naši sociologickou produkci posledních let a rozsah našich znalostí této problematiky nás však nutí konstatovat, že téma struktury sociální interakce v rodině při výkonu její ekonomické funkce k nejméně častým či nejlépe zmapovaným tématům nepatří. I když nám v poslední době výrazně přibylo informací o kvantitativních aspektech dělby práce v rodině — a musíme za to poděkovat zejména sociologům, věnujícím se studiu volnočasových aktivit a životního způsobu (Linhart, 1980; Rendlová, 1979; Vítečková, 1979; aj.) — k pochopení mechanismů determinujících současný stav a dynamiku vnitro-rodinné dělby práce máme ještě velmi daleko.

Ve svých úvahách o ekonomice rodiny jako sociálního mikrosystému věnovali jsme zatím pozornost základním procesům, při nichž se prostřednictvím vyjednávání o obsahu pracovních a rodinných rolí muže a ženy rozhoduje především o podílu času a energie, věnovaným mužem buď zaměstnání či rodině a ženou buď rodině či zaměstnání; rozhoduje se tu, nakolik kdo z nich kam investuje své zdroje a odkud pak především bere odměny. Jak jsme se pokusili ukázat, výsledky tohoto vyjednávání — anebo, přesněji řečeno, jeho aktuální stav — v každém okamžiku životního cyklu svým vlivem daleko přesahují sféru rodiny. Záleží na nich nejenom takové věci, jako kolik dětí se v rodině narodí, jaká péče a kým je jim věnována, jak se chovají muž a žena k sobě navzájem a tedy jakou míru harmonie a vnitřní pevnosti můžeme v rodině očekávat, ale i to, jak se chovají muž i žena ve svém zaměstnání, kolik své práci věnují pozornosti a sil, jaké postoje zaujímají k možnostem postupu a jak se tedy vyvíjí dynamika profesionální dráhy obou partnerů, a tím tedy do jisté míry i to, jak se chovají ke svým nadřízeným, podřízeným a spolu-pracovníkům.

Souhrnně řečeno, pokusili jsme se explarovat jednu z možností marxistické analýzy dialektické vazby mezi strukturou mezilidských vztahů v takové společenské jednotce, jako je rodina, a strukturou mezilidských vztahů ve výrobě — s důrazem na dialektiku mechanismů, jejichž prostřednictvím sociálně determinované vztahy v rodině ve své individualizované konkrétnosti ovlivňují nazpět výrobní sféru, vnímanou skrze dynamiku vzájemného postavení a chování lidí ve výrobním procesu. Naše analýza není pochopitelně zcela uspokojující ani co do úplnosti, ani co do hloubky a definitivnosti závěrů; budeme se k ní opakovaně vracet z různých stran.

ZMĚNY V EKONOMICKÉ FUNKCI SOUDOBÉ RODINY

Ekonomika rodiny a ekonomická funkce rodiny jsou ovšem dvě odlišné věci. Zúžíme tedy v této kapitole svou pozornost a soustředíme ji do prostoru vlastní ekonomické funkce rodiny. V marxistické sociologii je tato funkce chápána jako soubor činností, kterými rodina zabezpečuje uspokojování materiálních potřeb a zájmů svých členů; důraz je kladen na dialektickou vazbu mezi potřebami a zájmy rodiny a potřebami a zájmy celospolečenskými. Při uspokojování materiálních potřeb pak jde marxistické sociologii zejména o činnosti v procesu výroby (a údržby), rozdělování a spotřeby hmotných statků v rodině. (Zevrubněji srovnej o tom např. Bauerová, 1979; Šolcová, 1979.) Komplexní monografický pohled na tuto oblast by byl nesporně žádoucí (problému přerozdělování v rodině např. si zatím nevšiml prakticky nikdo), ale nechceme-li se uchýlit od cíle sledovaného v této práci, nezbude nám také tady než omezit se na jeho zevrubnější rozpracování pouze z tohoto aspektu, který je pro studium rodin vysokoškolsky vzdělaných partnerů nejzajímavější: u ekonomické funkce to bude zejména aspekt dělby práce v rodině a rodinné hospodaření.

Dnes už beze všech pochyb víme,⁴¹ že práce, spojené se zajištěním kaž-

⁴¹ Stav našeho poznání ekonomické funkce rodiny ve společnosti reálného socialismu je nesporně ovlivněn nedávnou historií vývoje názoru na současný stav a vývojové perspektivy rodiny a žádoucí, reálnou i možnou dynamikou jejích jednotlivých funkcí v naší společnosti. Jak ukázala velmi pěkně Rendlová (1980), na počátku jsme prošli obdobím, kdy cílové koncepce klasiků marxismu-leninismu byly transponovány do přítomnosti bez dostatečné vnímavosti k reálným podmínkám a dosažené vývojové etapě: „Zespolečenštění výrobních prostředků a postupný rozvoj socialistické velkovýroby vedly k odstranění zbožní výroby v rodině a zrušily její význam jako sociální instituce úzce svázané s typem soukromého vlastnictví, který určuje třídní a sociální postavení jedince ve společnosti. Tento zlom v tisícileté tradici monogamní rodiny jako zpočátku jediné a v kapitalismu jedné ze základních výrobních a vlastnických jednotek společnosti znamenal na-

dodenní reprodukce hmotného základu rodinného soužití zabírají v životě každého člověka nepřehlédnutelný podíl.

Analýza životního způsobu, nemluvě již o sociologii rodiny, nemůže tuto sféru ponechat stranou jako marginální nebo bezvýznamnou.⁴² ekonomická funkce rodiny ani zdaleka nezaniká, naopak, je to funkce živá a významná ve všech svých podfunkcích. Rozbory trendů ukazují, že původní prognózy dohledné atrofie ekonomické funkce rodiny, dané zejména naprostým zánikem výrobní subfunkce přenesením domácí malovýroby víceméně beze zbytku do sféry společenské velkovýroby a podstatnou redukcí zabezpečovací subfunkce přenesením péče o hmotné zabezpečení členů rodiny na instituce služeb, nepracovaly přinejmenším v reálných časových horizontech.

Poučení historickým vývojem musíme konstatovat, že zatím se nenaplnuje ani základní předpoklad naprostého zániku výrobní subfunkce rodiny přenesením domácí malovýroby beze zbytku do společenské velkovýroby a úplným zánikem přírodní produkce. Jak se to často stává, projekce existujícího trendu do budoucnosti ukázala malou prediktivní mocnost. Budeme ještě mluvit o tom, jak podstatně samozásobitelství ubýlo; proti tendencím dále působícím v původním směru vynořují se však v některých skupinách obyvatelstva a v některých sférách domácího hospodaření i opačné trendy a další směr vývoje je dnes obtížněji předpovědět, než se zpočátku zdálo. Na jedné straně se ukazuje, že i v průmyslově nejvyspělejších zemích s nejrozvinutější dělbou práce určitá část domácnosti získává svoje hospodářské prostředky i z jiných zdrojů, než jsou peněžní příjmy jejich členů, a nejsou to jenom domácnosti venkovské.⁴³ Jedná se sice především o přírodní produkci pro vlastní spotřebu,

tolik zásadní převrat v jejím postavení a způsobu života, že byl téměř ztotožňován se zánikem ekonomické funkce nebo její redukcí na spotřební složku a s podstatným omezením ostatních funkcí rodiny". (Rendlová, 1980:2; podtrhl I. M.). Teprve v druhé polovině šedesátých a zejména sedmdesátých letech dochází u nás — také pod vlivem pozitivních i negativních konsekvencí zvyšování životní úrovně a dynamiky demografického vývoje — k oživení výzkumu v této sféře. Na úrovni teoretických analýz je tu zapotřebí jmenovat zejména Miroslavu Šolcovou (1976a, 1975b), která na počátku sedmdesátých let polemicky prosadila respekt realitě významu ekonomické funkce rodiny v současné etapě vývoje socialistické společnosti, ale také některé detailnější práce, realizované ve *Výzkumném ústavu obchodu a Výzkumném ústavu životní úrovně* (např. Hodaly, 1973; Tomášek, Bednárik, 1977; a další). Také empirické výzkumné úkoly, zařazené v páté a šesté pětiletce do státních a resortních výzkumných plánů přinesly výsledky, jež, jak jsou postupně publikovány, prohlubují a rozšiřují naše znalosti této problematiky.

⁴² Už proto ne, že podle některých odhadů se svým rozsahem rovná asi polovině naší doby pracovní (Linhart, 1980), podle jiných se jí rozsahem vyrovná (Hodaly, 1973).

⁴³ Poukazuje na to například Nicholson (1976, cit. dle Tomášek, 1977) pro Norsko. Jedná se zřejmě o to, že zahrádkaření a drobné hospodaření začíná být

ale určitá její část se stává i předmětem směny a dostává se na trh. Současně se ukazuje, že ani ekonomický systém reálného socialismu si nemůže dovolit ignorovat přínos přebytků drobného hospodaření domácností nejenom zemědělských — (produkce zahrádkářů pokrývá trh ovocem z 60—65 %, zeleniny z 7—9 %) — a že i velkoměstské obyvatelstvo je výrazně závislé na naturální výrobě, jež je předmětem směny v širší rodně.⁴⁴

Dokonce ani subfunkce ekonomicko-akumulační, v jejímž rámci se část běžných příjmů rodiny akumuluje a používá na investice, které zase zpětně ovlivňují hospodářskou činnost a organizaci domácnosti, neatrofuje úplně, jak se také usuzovalo. S rostoucí vybaveností našich domácností předměty dlouhodobé potřeby v souvislosti se zvyšováním životní úrovně začíná na sebe soustřeďovat oprávněnou pozornost: některé z těchto předmětů nejsou totiž jenom objekty finální spotřeby, ale slouží i jako výrobní prostředky.⁴⁵

Za těchto okolností je pochopitelné, že ekonomové znovu promýšlejí některé teoretické koncepce o místě rodiny v ekonomickém systému. Začínáme se setkávat s názory, že na ekonomiku domácnosti je třeba se dívat jako na součást národního hospodářství a že je zapotřebí znovu přehodnotit pojetí práce v domácnosti z ekonomického hlediska.⁴⁶ Socio-

chápáno jako součást způsobu života, která zvyšuje jeho kvalitu, nemluvě už o potěšení z konzumu vlastních zemědělských produktů, které nejsou kontaminované škodlivinami v míře obvyklé při intenzivním velkohospodaření (drůbež a vejce bez hormonálních přípravků, zelenina a ovoce bez chemikálií a p.).

⁴⁴ L i n h a r t (1980:501) v přehledu údajů, získaných při výzkumech obyvatel města Prahy uvádí, že „výzkumy mezi pražskými dělníky ukazují, že z domácího hospodářství, ze zahrádky a od příbuzných aspoň částečně kryje spotřebu vajec 37 % domácností, masa 22 % a zeleniny či ovoce 73 % domácností.“ Drobné domácí zvířectvo přitom pěstuje v pražských příměstských obcích 15 až 20 % rodin, na venkově 88 % rodin.

⁴⁵ Uvážíme-li, že podle L i n h a r t a (1980:501) se 25 % pražských domácností zabývá výrobou nebo rekonstrukcí nábytku a 57 % majitelů automobilů si na něm sami provádějí i větší opravy, můžeme předpokládat, že počet domácích dílniček vybavených základními nástroji, případně stroji, bude i ve velkoměstě značný (i když nepočítáme takové stroje, jako jsou šicí stroj, pletací stroj, kuchyňské roboty a jiná malovýrobní zařízení, která se od těch ve sféře společenské výroby liší jen svou kapacitou a decentralizací). Ve městě je ovšem produkce těchto dílniček vesměs spotřebovávána jako naturální výrobky. Na venkově však, kde soukromé dílničky zámečníků, stolařů, klempířů, fasádníků, instalatérů, zedníků a dalších řemeslníků téměř úplně pokrývají služby obyvatelstvu, přicházejí jejich výrobky vesměs na trh a leží v nich ekonomická kapacita, která vytváří významný, i když těžko odhadnutelný podíl národního důchodu.

⁴⁶ Pro ilustraci poslouží několik pasáží z práce T o m á š k a a B e d n á r k a (1977):

„Proces hospodaření v domácnosti se... v mnohém podobá výrobnímu procesu v podniku. Domácnost nakupuje suroviny nebo polotovary (maso, zeleninu, čisticí potřeby apod.), které použít vlastní pracovní síly a strojového zařízení (pračka, vysavač, žehlička apod.) zpracovává do finálních výrobků sloužících spotřebě.

logie pak dospívá k názoru, že „i ve velkoměstském prostředí rodina dosud částečně uchovává svoji bezprostřední výrobní funkci“ (Šolcová, 1979) a že „určitá část volnočasových aktivit zejména chataření a chalupaření nejen vyšší životní úroveň předpokládá, ale též ji pomáhá vytvářet, re-produkovat a kvalitativně proměňovat“. (Linhart, 1980:501.)

Jakým způsobem ovlivňuje tento vývoj rodiny vysokoškolsky vzdělaných partnerů? Jak se projevuje ve struktuře výkonu ekonomické funkce těchto rodin a jakou roli hrají tyto rodiny, jež pro vysoké prestiže svých povolání v jistém smyslu ovlivňují i své okolí, v tomto vývoji?

Při formulaci odpovědi na tyto otázky se můžeme opřít jen o velmi omezený okruh podkladů, které vesměs vypovídají spíše nepřímo, než aby

Do hodnoty finálního výrobku, který slouží k uspokojování potřeb je — z hlediska ekonomické teorie — zapotřebí zahrnout i práci, která se v domácnosti realizuje. Určitým důkazem pro tuto tézi je i skutečnost, že tyto finální úpravy polotovárů se dají koupit i na trhu.“ (str. 28).

„Tyto činnosti, tradičně zahrnuté pod pojem „práce, zabezpečující pravidelný chod domácnosti“, byly zatím dost zřídka předmětem výzkumného zájmu. Politická ekonomie věnuje těmto činnostem jenom okrajovou pozornost. Jakmile se však na tyto činnosti podíváme z hlediska podobného tomu, z něhož politická ekonomie posuzuje jiné pracovní činnosti, musíme připustit, že domácí práce představují normální pracovní proces, v němž se vykonávají normální práce. Pomocí pracovních prostředků (např. kuchyňské mechanizace) a při vynaložení pracovní síly na pracovní předmět (např. na potraviny) se vytváří užitková hodnota, přiměřená uspokojování lidských potřeb. Při jiných domácích pracích nevzniká sice finální výrobek, ale tyto práce mají podobu služeb a slouží k zachování, zlepšení nebo obnově užitkových předmětů, protože zabezpečují nutné předpoklady pro uspokojování potřeb. Politická ekonomie však těmto pracovním procesům přiznává jen charakter soukromé práce, protože jejich cílem není směna, nýbrž bezprostřední uspokojení potřeb rodiny. Toto ekonomické třídění však samozřejmě nečiní rozdíl v samotné povaze vykonávané práce a je závislé od konvence. Italská feministická autorka pěkně ukazuje na charakter a zejména funkci tohoto rozdělení: „Jistý ekonom paradoxně zdůraznil, že když se člověk ožení s vlastní služkou, zmenší se tím národní důchod, protože peníze, které jí dává, se už nepovažují za plat. To však nijak nepřekáží služce, která se změnila na „paní“, aby zastávala tutéž práci jako předtím, ba dokonce větší, když se jí např. narodí děti. I když to zní neuvěřitelně, nejedná se už o „reálnou“ práci, (tj. považovanou za takovou), protože tato práce nevstupuje do směny na trh.“ (Gabrieli, 1976:38). Z hlediska sociologie je však práce v domácnosti pracovním výkonem jako každý jiný, na čemž nic nemění ani okolnost, že výsledky této práce se nezahrnují do národního důchodu.“ (str. 34).

„Jinými slovy, i uvnitř domácnosti se uskutečňuje strukturální změna v tom smyslu, že roste podíl zhmotnělé práce a klesá podíl práce živé. Jde o proces podobný procesu, jenž se prosazuje ve výrobě, i když tu není tak reálný a nápadný. Příčinu je třeba hledat ve zvláštním charakteru domácího hospodářství, které je jednak formou organizace spotřeby, a jednak místem, kde se spotřeba realizuje, a proto se zdá, že prostředky dlouhodobé spotřeby, kterými jsou ve stále větší míře domácnosti vybavovány, jsou z hlediska národního hospodářství spotřebními předměty. Z hlediska jejich použití v rámci domácího procesu jsou však bezpochyby pracovními prostředky.“ (str. 36).

poskytovaly přímé odpovědi.⁴⁷ Všechny se nicméně shodují v tom, že právě v těchto rodinách postoupil vývoj ve směru *k oslabení* ekonomické funkce — zánikem některých jejich subfunkcí zejména výrobní a akumulační — relativně nejdále. Zvrat či rozkolísání nastoupených tendencí je tu nejslabší. Z nepřímých ukazatelů např. podle počtu rodin, stavějících si byt svépomocí, vybavení domácnosti předměty dlouhodobé spotřeby, skladby rodinných účtů, typu bydlení apod. můžeme soudit, že určitý výše konstatovaný trend k udržení či oživení významu naturální výroby i výroby pro trh v některých skupinách obyvatelstva platí pro tyto rodiny nejméně.

Je to dáno třemi příčinami. Za prvé pro svou relativně dobrou hospodářskou situaci nejsou tyto rodiny k naturální výrobě tlačeny ekonomicky. Jejich příjem z pracovní činnosti je ze všech významněji zastoupených typů rodin nejvyšší a v průběhu života mírně, ale vytrvale stoupá. Protože jsou to zároveň rodiny s relativně nejmenším počtem dětí, příjem na hlavu je tu ještě o něco vyšší než by odpovídalo příjmu živitelů rodiny.

Za druhé, pokud tyto rodiny začnou pocítovat potřebu zvýšit si životní úroveň, je dáno už povahou jejich práce, že ekonomická racionalita je orientuje spíše k vyššímu výkonu v rámci řádného zaměstnání než k naturální malovýrobě nebo drobné výrobě pro trh. Kvalifikovanější povolání umožňují daleko diferencovanější výkon a poskytují i daleko diferencovanější odměnu: jenom ti intelektuálové, kteří ve svém povolání narazí na strop, projevují tendenci realizovat svou pracovní sílu mimo své zaměstnání na volném trhu, ale i ti mají vesměs za partnery socialistické organizace, pro které pracují v nadúvazcích, formou smluv o dílo, honorářů apod. Vzhledem k tomu, že jejich výrobním prostředkem jsou nástroje relativně nepatrné hodnoty (psací stroj, rýsovací prkno) nebo naopak hodnoty velmi vysoké (samočinný počítač, elektronový mikroskop...), nemá pro ně smysl část příjmu akumulovat a investovat ji do budování „domácí dílny“.

Za třetí pak pozitivně omezuje tendence k malovýrobě v těchto rodinách skutečnost, že stále ještě s mírou kvalifikace pozitivně koreluje míra možnosti seberealizace v zaměstnání: čím složitější práce, tím je zajímavější a tím větší uspokojení může poskytnout tomu, kdo ji vykonává. Je totiž třeba předpokládat, že určitá část orientace na naturální výrobu a drobné hospodaření v domácnosti je dána také neuspokojenou potřebou uplatnit svou tvořivou schopnost, potřebou sám si svou práci koncipovat, organizovat a zejména vidět její výsledky realizované v evi-

⁴⁷ Základním zdrojem informací, získávaných s předem formulovaným zaměřením na tuto problematiku, je náš empirický výzkum těchto rodin z druhé poloviny sedmdesátých let (srovnej Možný, 1979; popis vzorku a základní tabulky viz Apendix I.), o který se dále především opíráme. I ten však sledoval problematiku ekonomické funkce rodiny jen jako jeden z více aspektů.

dentní užitečnosti; méně kvalifikovaná práce ve společenské velkovýrobě tuto potřebu velmi často neuspokojuje.

Jestliže ovšem zespolečenštění výrobních prostředků a postupný vývoj velkovýroby v naší společnosti učinily tuto rodinu nezávislou na některých složkách ekonomické funkce, neboť vedly k principiálnímu a podstatnému omezení výrobních a akumulacních subfunkcí s jednoznačnou perspektivou jejich zániku, neznamená to, že umožnily atrofii ekonomické funkce jako celku či její redukci na konzumní subfunkci. Zůstává tu totiž svým rozsahem a vahou stále významná subfunkce zabezpečovací, jež vždycky tvořila a zřejmě ještě dlouho bude tvořit jádro ekonomické funkce rodiny. Na jejím řádném výkonu je dále každá rodina naprosto závislá. Všechny pokusy o její úplné přenesení ze sféry rodiny do sféry služeb leží za obzorem žijících generací.⁴⁸

Práce vkládané do hmotného základu rodinného soužití, jako jsou práce na údržbě bytového zařízení a bytu ale často také na jeho „naturální“ výrobě — tedy výstavbě svépomocí, na oblečení a nasycení členů rodiny rozhodně neubývá tak, jak např. známý Krohův projekt socialistického bydlení (K r o h a, 1934) předpokládal. Po léta se zvyšující životní úroveň od určitého okamžiku energetické nároky na udržení rodinné každodennosti dále nesnižuje; je-li pojata konzumně, pak spíše naopak. Větší byt znamená více místností k uklízení, o rodinném domku či „druhém bydlení“ ani nemluvě. Vyšší úroveň oblékání, větší nároky na stolování, rozmanitější záliby ve volném čase, to všechno znamená také více předmětů k údržbě. A pro hromadnou výrobu je nekonečně jednodušší je vyrábět, nežli udržovat; to zůstává na spotřebiteli.⁴⁹

Připočteme-li k tomu prodlužující se čas, nutný k obstarávání a zařizování, musíme konstatovat, že ekonomická funkce rodiny doznala sice významných vnitřních změn, neztratila však příliš na váze. Rozhodně ne tolik, jak se předpokládalo. V rodinách dvou pracovním exponovaných partnerů, které jsou na tomto předpokladu implicitně založeny, to přináší

⁴⁸ Je to evidentní např. i z dlouhodobých projektů bydlení, jejichž koncepce musí být plánována desetiletí dopředu a jež po své realizaci pak nejméně ještě na půl století fixují půdorys životního habitu rodiny: výstavba sídlišť z „koldomů“ o společných kuchyních, prádelnách a s centrálním zabezpečením úklidových služeb není uvažována ani v projektech dosahujících konce našeho tisíciletí; za perspektivní se spíše pro nadcházející pětiletky považuje individuální výstavba s posledním podílu rodinných domků.

⁴⁹ V Praze si v druhé polovině sedmdesátých let 73 % domácností maluje samo byt, 70 % žen si šije či opravuje samo oděvy (Linhart, 1980); na venkově a v malých městech bude tento podíl ještě vyšší, i když ke 100 % už mnoho prostoru nezbyvá. V našem výzkumu z roku 1977 jsme zjistili, že 31 % dělnických rodin a 13 % rodin vysokoškoláků středního věku stavělo si byt svépomocí. (Apendix I., tab. 14). Vzorek byl brán z městské populace, na venkově bude podíl významně vyšší.

nemalé problémy: rodina, aby zdárně prosperovala, musí přistoupit k nezbytným vnitřním změnám.

ZMĚNY ROLOVÝCH OČEKÁVÁNÍ V RODINÁCH VYSOKOŠKOLAKŮ

Zabezpečení každodenní reprodukce hmotného základu rodinného soužití, zejména péče o bydlení, ošacení a nasycení všech členů domácnosti má tedy stále velký význam, ani ono však neustrnulo ve vývoji; nemění se ani tolik váha této funkce, jako její vnitřní struktura, způsob výkonu a podíl muže a ženy na jejím zajištění.

Než si však všimneme obsahu těchto změn, zdůrazňujeme, že těchto starostí v rodinách celkově ovšem přece jenom ubylo. O kolik, to záleží na tom, v jak dlouhém časovém rozsahu změny sledujeme. Historický exkurs v příští kapitole nám ukáže, že ve srovnání s minulým stoletím velmi podstatně. I za posledních dvacet, třicet let, ve srovnání s minulou generací (což je srovnání pro zúčastněné jediné významné) jsou ty změny znatelné; nebylo jich však tolik, jak se očekávalo, a vlastní očekávání (sociálně legitimizovaná) jsou pro člověka jediným standardem v bezbřehém proudu času. Také povaha změn nepokrývala plně původní projekt, jehož obrysy formoval krásný entuziasmus mladé revoluce. O něco menší váhu v jeho realizaci mělo zatím už zmíněné přenesení některých tradičně vnitrorodinných služeb na bedra společenských institucí, větší roli naopak sehrála drobná mechanizace domácích prací.

Makrokontext tohoto posunu je více věcí politické ekonomie; my si tu všimneme jeho mikrokontextu. Především nám nesmí uniknout, že mezi příčinami tohoto posunu sehrál svou nikoli nevýznamnou roli tlak tradičních očekávání k rozvržení role ženy a muže v rodině a vědomí správnosti výkonu těchto rolí jako zdroje sociální identity muže i ženy. Také v orientační rodině inercializované vzorce rodinného fungování jistě spolupůsobily. Z generací na generaci nezmizelo přesvědčení, že žena, která „dá z domu“ k vyprání rodinné prádlo, není dobrá hospodyně a že rodina, kde se nescházejí denně ráno, v poledne a večer všichni k rodinnému stolování, ztrácí s každým stolováním nikoli zanedbatelnou část báze pro kultivaci vzájemných vztahů. Původní projekt byl ostatně skutečně až příliš pragmatický. Ve své důsledné orientaci na technickou racionalitu řešení problému a patrně i příliš zkratově chápaným kolektivismem nevěnoval příslušný zřetel sekundárním, pro člověka ovšem bazálním symbolickým a vztahovým aspektům zabezpečovací funkce. Také proto — posuzována v mikrokontextu — ho zajisté realita historického vývoje korigovala.

Významnější nežli příčiny jsou však pro rodiny vysokoškolsky vzdělaných partnerů následky tohoto posunu. Projekt principiálního vytlačení obslužných funkcí z rodiny by nejenom redukoval na minimum množství

práce v domácnosti, tedy její namáhavost, ale — v ideálním modelu fungování služeb — i *míru starostí* se zabezpečením těchto prací, tedy míru pozornosti a péče, jež se jim musí věnovat. Naproti tomu vybavení domácnosti drobnou mechanizací nejmodernějšího typu sice snižuje *námahu* (nutný fyzický výkon a snad i čas), ale žádnou práci z domácnosti neodstraňuje.

Tabulka 2. Dělna práce mezi mužem a ženou u vybraných aktivit péče o domácnost v rodinách vysokoškolsky vzdělaných partnerů a v rodinách vyučených dělníků
Jaká je u vás dělba práce v domácnosti?

		muž	většinou muž	tak napůl	většinou žena	žena	
kdo vaří	VŠ	—	2	10	48	40	100 %
	Vy	1	2	11	52	34	100 %
kdo uklízí	VŠ	—	2	30	51	18	100 %
	Vy	—	—	28	50	22	100 %
kdo nakupuje potraviny	VŠ	1	6	38	37	19	100 %
	Vy	—	2	39	40	19	100 %
kdo umývá nádobí	VŠ	1	7	37	36	19	100 %
	Vy	—	—	41	36	20	100 %
kdo připravuje nedělní snídaní	VŠ	10	14	26	22	28	100 %
	Vy	7	10	23	35	25	100 %
kdo provádí malé domácí opravy	VŠ	54	29	11	4	3	100 %
	Vy	62	28	6	2	2	100 %
kdo převléká ložní prádlo	VŠ	1	2	13	22	63	100 %
	Vy	1	1	12	28	59	100 %
kdo se stará o praní ložního prádla	VŠ	2	3	9	19	67	100 %
	Vy	2	1	10	25	63	100 %
kdo pere pánské košile	VŠ	4	4	9	20	65	100 %
	Vy	—	—	8	26	66	100 %
kdo zařídil poslední vymalování	VŠ	56	4	19	3	19 ⁺	100 %
	Vy	65	4	18	3	9	100 %
kdo umývá okna	VŠ	4	4	13	25	54	100 %
	Vy	4	2	9	32	54	100 %
kdo jedná s úřady	VŠ	26	29	36	6	4	100 %
	Vy	38	20	33	8	2	100 %
kdo zařizuje opravy	VŠ	52	18	20 ⁺	8	2	100 %
	Vy	64 ⁺	14	13	6	4	100 %

+ p < 05.

Naopak, přidává k tradičním závazkům ještě potřebu příslušné přístroje udržovat. Ubývá fyzické námahy, neubývá nároků na pozornost, registraci, kontrolu, tedy zátěže psychické. Intelektuální zaměstnání však rozptylují člověka, který si potřebuje vybudovat a udržet síť kontaktů s opraváři a údržbáři, nezapomenout včas zaplatit daň z auta, před zimou sehnat koks do ústředního topení, neztratit záruční list na vysavač... a platí to i naopak. Fyzická a duševní práce se mohou vzájemně i kompenzovat, nové nároky na organizaci a pozornost si však s duševní prací jednoznačně konkurují a zvětšují zatížení.

Tím, že všechny práce v domácnosti zůstávají, byť ulehčeny, otevírá se také s novou naléhavostí stará otázka, kdo je bude zabezpečovat. Kdo za to, že budou v nezbytné kvalitě řádně vykonány, bude zodpovídat, kdo je bude organizovat a kontrolovat výsledky. V původním projektu mělo mít zvýšení podílu muže na tradičních ženských pracích formu přechodné pomoci, nežli se podaří zorganizovat „osvobozenou domácnost“; v realizované variantě je to řešení, jež v podstatné míře rozhoduje o tom, zda a kolik duševní energie zbude ženě na výkon akademické profese.

Empirické výzkumy ukazují na to, že v žádné sociální skupině nedošlo ke zrušení nerovného podílu ženy a muže na zabezpečení domácích prací. (Srovnej např. Šetření, 1969; Struktura, 1977, Výsledky, 1981). Náš výzkum, zaměřený speciálně na páry vysokoškolsky vzdělaných partnerů a pokrývající i kontrolní skupinu párů vyučených dělnické profese, jež sledovalo i povahu prací, vykonávaných mužem a ženou, nejenom ukázalo, že všude trvá klasické rozdělení domácích prací na ženské a mužské, ale ukázalo se, že toto rozdělení je u rozhodujícího podílu párů chápáno i jako správné a funkční i na úrovni ideálního modelu rodinného provozu, i když v míře o něco menší než u reálného rozdělení prací a i když o něco častěji muži nežli ženami. (Srovnej Tabulka 2; též Appendix I, tabulka 21 a 22).

Přítom ovšem stav dělby práce se mění, k výraznému posunu ve vědomí i realitě tu evidentně dochází, situace jenom není tak jednoduchá, jak by se na první pohled mohlo zdát.

Především je třeba vzít na vědomí skutečnost, že posun od tradičního modelu nevede k tomu, že bychom se blížili stavu, kde v některých rodinách umývá nádobí žena, v jiných muž, ale spíše přibývá rodin, kde někdy umývá nádobí žena, jindy muž: případy, kdy muž úplně přejímá některé z tradičních ženských činností téměř nenacházíme. Kdybychom z míry jejich výskytu dělali měřítko rozsahu strukturálních změn v dělbě práce v domácnosti, dopouštěli bychom se chyby. Pokud ovšem sledujeme rozsah sdílených aktivit, respektive podle situace buď jedním anebo druhým partnerem vykonávaných aktivit, najdeme jich mezi tradičně ženskými rodinnými činnostmi tolik, že můžeme vyslovit podloženou hypotézu, že tu máme co dělat s historicky novým jevem: nikdy dříve nebylo možno vidět muže tak často při nákupu, umývání nádobí, úklidu apod.

Dále je třeba si všimnout, že vysokoškolsky vzdělané páry patří přece jen častěji k těm, u nichž nacházíme odklon od tradičního modelu — jak ve vědomí, tak v realitě. Zejména v prvních letech po sňatku jsou tato manželství vesměs velmi egalitární — a je dáno především tlakem reality (na některé aspekty tohoto tlaku jsme ostatně už upozornili v minulé kapitole, když jsme mluvili o dilematu jedináčka), že v dalším průběhu manželství, po narození jednoho nebo dvou dětí se velice často přesouvá i v těchto rodinách od původně egalitárního rozdělení stále větší podíl na bedra ženy. (Srovnej Appendix I, tabulka 23). Je to jen jiný aspekt procesu, v němž se manželství, původně plánovaná jako dvoukariérová, mění v manželství dvou vysokoškolsky vzdělaných partnerů, s trvalým zaměstnáním ženy, ale v podstatě s tradičním rozdělením sfér prestiže, odpovědnosti a zájmů.

I v tom případě ovšem, i při pouhém rutinním výkonu povolání s požadovanou vysokoškolskou kvalifikací, žena potřebuje od muže podstatně více podpory a pomoci při zvládnutí domácnosti, než předpokládá tradiční model, a většinou ji dostává. Velmi často však až po tvrdém a napjatém vyjednávání, a jenom do určité míry, jenom tolik, že stejně musí nasadit rezervy, aby pokryla nároky práce i rodiny.

Sféra domácí dělby práce se tím stává v mnoha rodinách — a zejména v mnoha vysokoškolsky vzdělaných rodinách — prostorem trvalého napětí a špatného svědomí. Celá jedna třetina manželských párů ještě ve střední fázi rodinného života tu nedospěla k dohodě, již by obě strany považovaly za spravedlivou a bezproblémovou. Každé páté manželství pak, a to je vlastně ještě důležitější, funguje s vědomím, že muž by měl v domácnosti dělat víc, *jenž sdílí se ženou i muž*. (Srovnej Appendix II, tab. 25). Mezi inercializovanými normami a realizovaným chováním zjišťujeme reflektovaný nesoulad, uvědomělé nedodržení vlastního standardu, jež nelze vysvětlovat osobnostní insuficiencí mužů, ale rolovým konfliktem vzájemně se vylučujících očekávání. Vysoká míra napětí v roli muže i ženy jako hospodářů a zabezpečovatelů každodenní reprodukce hmotného základu rodinného soužití je vnějším výrazem vnitřního vývoje ekonomické funkce rodiny: na behaviorální rovině se tak projevují strukturální nerovnováhy, charakteristické pro tranzitní stav.

ZDROJE A MECHANISMY TRANZITNÍHO STAVU

Abychom porozuměli poněkud lépe mechanismům tohoto tranzitního stavu, musíme se vrátit k jednomu ze základních postulátů marxistické sociologie a vyjít z toho, že zájmy ve společnosti nejsou nahodile distribuovány, nýbrž sociálně strukturovány. Pro nás je tu důležité, že nejstarším strukturotvorným principem není, jak už na to téměř zapomínáme, rozdělení lidí podle vztahu k výrobním prostředkům, nýbrž roz-

dělení na mužský svět a ženský svět. Poukázal na to už Engels (1884) ve svém známém tvrzení, že nejstarší formou vykořisťování je vykořisťování žen muži. Připomínáme-li tu teď tento nejstarší strukturní princip, nechceme tím pochopitelně tvrdit, že je to zároveň strukturní princip nejvýznamnější: víme, že od vzniku soukromovlastnických vztahů byl překryt politicky i ekonomicky významnějším principem rozdělení zájmů podle vztahu k výrobním prostředkům, jenž vedl k vytvoření vysoce agregovaných skupin — společenských tříd, jejichž objektivní zájmy jsou principiálně antagonistické a jejichž sledování vyžaduje solidaritu mužů a žen na opačných stranách třídní bariéry. Tím ovšem, že byly původně dominantní mužské a ženské zájmy překryty silnějším, významnějším diferenciačním principem, nezmizely. Nemůžeme předpokládat, že každá stará struktura, která byla překryta novým, silnějším diferenciačním principem, tím beze zbytku zaniká a společnost zůstává stále stejně jednoduchá. Bylo by to nedialektické a ahistorické. Znemožnilo by nám to pochopení některých jevů zejména v naší společnosti, kde klasické třídní rozdělení ztratilo politickoekonomický základ a kde empirické výsledky opakovaně ukazují, že toto rozdělení je jako diferenciační kritérium stále silněji nahrazováno znovu na váze nabývajícímí znaky, jako jsou fáze životního cyklu — a pohlaví. (Srovnej o tom např. Filípec a Filipcová, 1980; Linhart, 1980 aj.).

Dokážeme-li tedy chápat v dialektickém protikladu obecného a zvláštního zájmy žen a zájmy mužů jako významný strukturotvorný prvek a ženy a muže jako dvě zájmové skupiny, jež v obecné poloze celospolečenské zájmy sdílejí, o úroveň obecnosti níže si však zároveň zachovávají své zvláštní zájmy, získáme prostor pro lepší teoretické vysvětlení současného stavu mužské a ženské sociální role v naší společnosti, i některých dalších jevů, pro něž dosud v sociologické literatuře uspokojivé teoretické vysvětlení nenacházíme.

Pro vysvětlení rozdílu mezi inercializovanými normami a realizovaným chováním, tedy mezi tím, jaká dělba práce v domácnosti je a jaká by podle sdíleného názoru obou partnerů měla být, je důležité respektovat existenci sociálně-psychologické a sociologické roviny teoretického myšlení. Stojíme tu před třemi třídami jevů: 1. reálným chováním, 2. preferencemi a 3. zájmy. Reálné chování lze vysvětlit jak z preferencí, tak ze zájmů.

V první instanci a na individuální rovině je vysvětlení preferencemi (tedy vysvětlení sociálně psychologické) adekvátnější a přiměřenější. Nemusíme být ani nějak příliš abstraktními teoretiky, abychom si uvědomili, že lidské chování je vesměs orientováno k anticipovaným preferovaným následkům. Prostě řečeno: děláme raději to, od čeho očekáváme nejžádoucnější výsledky. Dobrá teorie jenom položí prst pod slovo anticipovaným: protože ne každé jednání orientované preferencemi přinese následky, jež byly anticipovány, resp. protože každé jednání přinese vedle

anticipovaných následků ještě i následky neanticipované (a třeba i závažnější), existuje rozdíl mezi preferencemi a zájmy. Zájmy, jak zdůrazňuje marxistická sociologie, jsou objektivní povahy, a nic se na nich nemění, jestli si sociální skupina své zájmy uvědomuje a jedná podle nich, anebo jestli si jich vědoma není a jedná — přechodně — třeba i proti nim. (Srovnej o tom např. Marxovy a Engelsovy formulace ve spisech „*Německá ideologie*“ a „*Svatá rodina*“.)

Možnost realizovat své preference je v tržních společnostech pro muže a ženy výrazně rozdílná. Ve všech těchto společnostech obsazují muži rozhodující většinu sociálních pozic ve veřejné sféře a ženy jsou naopak orientovány k rolím ve sféře soukromé — tedy zejména v rodině. Je dáno rozdílnou povahou soukromé a společenské práce, že tradiční práce mužská přináší výsledky, jež mají *směnnou hodnotu*, kdežto ženská práce přináší výsledky, jež mají „jen“ *užitnou hodnotu*. Klasické Marxovo rozlišení směnné a užitné hodnoty pak také vysvětluje tisíciletou stabilitu nerovnoprávného postavení žen v tržních společnostech: směna je součástí veřejného života, a muži, kteří vykonávají svou práci v této sféře, získávají tu také moc udržet existující sexuální stratifikaci společnosti. Statky užitné hodnoty, jež jsou kozenčovány uvnitř rodiny nebo klanu, nemohou ženám sloužit jako zdroje moci k získání vlivu ve veřejné sféře — jež ovšem kontroluje jejich osud, neboť formuje všechny mimorodinné instituce: právo, politiku, náboženství... I když by řada žen preferovala jiné uspořádání věcí, chybí jim moc staré uspořádání změnit. Při vyjednávání se nemají dost o co opřít a revoluční vzpoura vedoucí ke zničení vládnoucí vrstvy tu nepřichází jako dějnotvorný princip v úvahu, protože svět bez mužů je evidentně proti vitálním zájmům žen stejně jako mužů.

Jaké důsledky bude mít a co všechno se mění s otevřením veřejné sféry pro ženy a jejich zařazením do společenské práce, je ještě obtížné odhadnout a bude muset být pečlivě teoreticky promyšleno. V každém případě můžeme konstatovat, že nová situace umožňuje ženám výrazněji realizovat jejich preference; ve vyjednávání mají lepší pozici. Platí to pro všechny ženy, pro ženy s vysokoškolskou kvalifikací s jejich relativně vysokými příjmy a vysokou profesionální prestiží tím více. Jejich preference jsou — jak se snad dá usuzovat ze samé jejich volby profesionální dráhy, která je už na počátku nutí např. k odsunutí mateřství⁵⁰ — orientovány výrazněji do veřejné sféry. Mají tedy při vyjednávání lepší pozici, musejí však při něm překlenout větší rozdíly. Poněvadž prosazují nový model, nemohou se opírat příliš o implicitu nebo spontánní konsenzus, a explicitní dohody jsou tu obvyklejší. (Appendix I, tab. 24). Shledáváme tu často vyrovnanější dělbu práce v domácnosti, shledáváme tu však také dost často větší odstup mezi preferencemi a reálným cho-

⁵⁰ Průměrný věk prvoroďičky je v ČSR u žen s neúplným základním vzděláním 20,5 roků, s úplným základním 21,3, vyučených 21,5, maturantek 22,9 a vysokoškolaček celých 25,5 roků. (S r b, 1979:106.)

váním: ačkoliv vysokoškolačky vesměs zastávají egalitárnější preference, mnohé z nich nechťejí riskovat potenciální negativní následky na souhrn svých manželských vztahů, které by mohly nastat, kdyby své preference prosazovaly tvrdším vyjednáváním, a raději nechávají část svých reálných zdrojů nevyužito.⁵¹

Volba vyjednávací strategie a míra neústupnosti při prosazování preferencí není ovšem libovolná. Je dána představami vyjednávajících stran o jejich objektivních zájmech; o těchto představách bychom mohli mluvit jako o „filozofii vyjednávání“. Tradiční a „moderní“ filozofie se od sebe diametrálně liší. U tradiční ženy je jejím základem axiom: „pokud bude všechno v pořádku s rodinou, bude se dařit dobře také mně“. Její zájmy jsou vestavěny v zájmech jejích dětí a jejího manžela, s nimiž se tradičně žena ztotožňuje. Návrhy, které činí, a strategie, jež volí k jejich prosazení, odpovídají filozofii, že je v jejím zájmu dávat přednost rodině před svými osobními preferencemi. Komplementární mužská filozofie vychází pak z axiomu „pokud bude všechno v pořádku se mnou, bude se dařit dobře také rodině“: osobní preference muže jsou primární — v zájmu rodiny.

Přijetí moderní filozofie, s kterou se už všeobecně setkáváme v rodinách vysokoškolsky vzdělaných partnerů, předpokládá nejenom uznání skutečnosti, že žena vstupuje do vyjednávání se stejnými zdroji ve veřejné sféře a je tedy nutno její preference respektovat jako rovnoprávné, ale i to, že i ona bude vstupovat do jednání s filozofií, která klade osobní preference na první místo, jak tomu bylo v klasickém modelu pouze u muže. I pro ni totiž platí, že je v zájmu rodiny, aby prosazovala své vlastní preference mimorodinné, protože její nezávislý status a podstatné příjmy jsou pro rodinu stejným zdrojem stability, jako společenské postavení a příjmy mužovy; v případě rozpadu rodiny dokonce závisí životní úroveň a perspektivy dětí na jejích zdrojích výrazněji, nežli na zdrojích muže.

Pokud jde o dělbu práce v domácnosti, je zcela zřejmé, že tento postoj má kladný vliv na spravedlivější rozdělení povinností. To, že k němu zatím nedovedl, můžeme vysvětlovat inercií rodinných struktur a očekávat dovršení vývoje v tomto směru. Anebo můžeme chápat současný stav jako objektivní výraz *skupinových zájmů* rodiny, jež vycházejí nejenom z naplnění zabezpečovací funkce, ale i funkce reprodukční a socializační.

⁵¹ Využití reálných možností není vždy racionální, zejména pokud naráží na mimoracionální chování. Je například známo, že ačkoli moderní vedení války umožňuje zařadit do branných sil stejně dobře muže jako ženy, není výhodné zařazovat ženy do bitevních složek. Prokázalo se to na zkušenostech izraelské armády, která původně do bojových oddílů ženy zařazovala, ale musela od toho upustit, protože nepřátelské jednotky, když zjistily, že proti nim bojuje ženský útvar, nevzdávaly se ani ve vyslovené bezvýhodné situaci a bojem do posledního dechu posledního muže působily nepřiměřené ztráty i útočící jednotce. (Srovnej o tom Adamsová, 1980:365).